

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

II том

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің
Ғылыми кеңесі және Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№6 хаттама 26 маусым 2015 жыл)*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

Ғылыми-редакциялық кеңес:

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
Б. Жакып, А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ө. Тарақ,
А. Темірболат, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының
жетекшісі), И. Әзімбаева (жауапты хатшы), Ө. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Қ.Қ. Мәдібаева**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүрәділ

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ө. Тарақ**

А 13 **Абайтану.** Таңдамалы еңбектер. II том. Ойлар мен толғаныстар
/ құраст., түсінік жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы,
Н. Нүрәділ; жауапты ред. Ө. Тарақ; жалпы ред басқ. Ж. Дәдебаев.
– Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 264 б.

ISBN 978-601-04-1283-5

Абайтану ғылымы бойынша жарық көріп отырған таңдамалы еңбектер басылымы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Абай туралы сөз» толғауымен ашылған. Екінші томға абайтану саласында 1940 жылдан 1960 жылға дейін жарық көрген, уақыт сынынан өткен, ғылыми және тағылымдық маңызы үлкен еңбектердің таңдамалылары енген.

Кітап орта мектептің жоғары сынып оқушылары мен жоғары мектепте білім алушы жастарға, ғылым мен білім, мәдениет мамандарына, мемлекет қызметкерлеріне, сондай-ақ қалың көпшілікке арналған.

II томға енген таңдамалы еңбектер елдің ынтымағы мен бірлігінің нығаюына, интеллектуалдық әлеуетінің артуына, қоғамдық сананың дамуына ықпал етеді.

Том 3979/ГФ4 «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1282-8

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2015

АБАЙДЫҢ АҚЫНДЫҚ ШЕБЕРЛІГІ ТУРАЛЫ

Поэзия – ажарлап тұрған сөз тізбегі емес, күрделі мазмұнды пікір мекені. Әдебиетте мазмұн мен түр егіз. Әдеби шығарманы көрі-жас жаппай оқиды, олай болса, поэзия да – ортақ мұра. Абайдың өлеңдерін жиындарда әнмен орындайды, жастар сүйіспеншілік хаттарына пайдаланады, жолаушы жол бойына ермек етіп, өлеңмен көңіл күйін шертеді. Өйткені поэзия адам жанының сыр-сипатына құрылады, шын көркем шығарма адамның жан пернесін қозғайды.

Абай – осы сырды терең ұғынған эстетикалық, творчестволық мәдениеті жоғары жазушы, орыс демократтарының озық эстетикасымен қаруланып, заман тілегіне сай өрелі идея дәрежесіне жеткен елге әйгілі ақын.

«Қандай тамаша пікірлермен толы болса да, мезгілі жеткен мәселелердің түйінін шешуге талпынса да, поэзиясыз өлеңде ешқандай тамаша пікір де, ешқандай жартымды мәселе де болмайды», – дейді орыстың данышпан сыншысы В.Г. Белинский.

Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Мақалдап айтады екен сөз қосарлап,
Ақындары ақылсыз надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап, –

деп Абай Белинскийдің бұл пікірін өнеге тұтты, ақыл, білім, мәдениет шын поэзияның тууына керекті басты шарт деп қарады.

Символистер мен акмеистер өлеңді бияздап, сырт көрінісін сұлулап-ақ бақты. Бірақ оның там-тұмдап кездесетін мазмұны көпшілікке жат болғандықтан, олардың шығармалары өз заманында да жұрттың ықыласын тартпады, өзінен-өзі құрыды.

Абайдың эстетикалық пікірі бұған қарама-қарсы – көрік үшін емес, жетекші рөл мазмұнда деп таныды:

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
Сонда да солардың бар таңдамасы.
Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы? –

Шығарма – жанды организм, онда шеберлік бой-бой болып бөлініп тұрмайды, толық тұлғасымен тұтасып келеді.

Абай өзінің толық тұлғалы өлеңімен қазақ поэзиясының өрісін кеңітті, бұрын қазақ поэзиясының ауқымына сыймаған мәселелерді, өмір көріністерін шығармасына арқау етіп жырлады. Әлеуметтік, тұрмыс-экономикалық мәселелерді сипаттау, адам характерін, образын жасау, сүйіспеншілік нәзік сезімдерді суреттеу, табиғат көркін бейнелеу, міндіні қаза мінейтін сатира жасау өнеріне Абай өнегелі озық шебер. Сюжетті өлең жазу, сара композиция құру, мазмұн кесектеу нәтижесінде шағын өлеңге мол идея арту, олақ сөз паналар саңлау қалдырмай, аз сөзбен көп мағына беріп, өлеңді арналы әлеуметтік мазмұнмен сықап, әр сөздің қисынын тауып, иін тірестіріп, сығылыстыра орналастыруда Абай шеберлігі әлі күнге дейін озық.

Әлеуметтік пікірінің құнарлылығына, тереңдігіне, әлеуметтік маңыздылығына және қарапайым жұрттың көңілін тербететін лайықты сөз тауып, әсер етерліктей, лайығымен айта білуінде де ол – өзіндік ерекшелігі болған ақын.

Абай өнерпаз қолбасшы секілді, ой-пікір өуеніне қарай қуатты сөздерді біркелкі шоғырлап, биік идеяның төңірегіне топтап, сапқа қойып отырады. Тұсындағы жұртшылықтың бойында бар кінәраттарды жеке бір сапқа тізіп, оның құнсыз қулыққа құмарту екенінен, құр сұмандау мен қулыққа салыну екенінен халықты жирендіреді:

Ынсап, ұят, ар, намыс, сабыр, талап –
Бұларды керек қылмас епкім қалап.
Терең ой, терең ғылым іздемейді,
Өтірік пен өсекті жүндей сабап...

Мінер атын, киімін ып-ықшам қып,
Сымбаттанып, сымпиып, тамақ аңдып,
Бұраңдап, жылы жүзін асқа сатқан
Кезегенге қосылма, кел, кет қаңғып.

Күлдіргіштеу, күлкішіл, қалжыңға ұста,
Кезеген ит тым-ақ көп біздің тұста,
Өз үйінен жиреніп, қапып жүрген
Антұрғанға қосылма қапылыста!

Осы үш шумақта еңбекке жат, қызыл өңештің қамы үшін сылдыр сөзді сапырып, жылмаңдап жүрген жексұрынның жиренішті образы айқын көрінеді. Бірінші жолда бөгде сөз қосылмай санғандар – адамның асыл қасиеттері. Олар бірден лақ етіп өлеңге ене қалған сөз емес, адамның қасиеті қандай деп арнап салалап, әр сөздің іші мен өңін түгел сынап, салмақтау, сұрыптау нәтижесінде сараланып келіп отыр. Бірыңғай мүше болып сөйлемге тізіліп, бір-бірінің мазмұн салмағын үдетіп, өсіре түсіп тұрған сөздер «талап» деген сөзбен аяқталуы да тегін емес. Қазақ өмірінің бұрынғысымен, тұсындағысымен замандас көңіл тояр тұлға ұшыратпаған Абайдың әр сенімі алда, оған жету, асу, өткелдерден өту үшін талмайтын жігер-талап – бірінші кепіл.

Бірыңғай мүшелерді «бұларды» деген жалпылағыш сөзбен түйген ақынның синтаксиске, стилистикаға жетіктігі байқалады.

Абай жасаған образдардың бет ажары, сырт пішіні, мінезі, қимылы, іс-әрекеті, арманы, құбылысы бар. Әр шақта әр жағдаймен байланысты адам түрліше мінез көрсетуі ықтимал. Бірақ сан құбылыста оның әрекеті өз табиғатына лайық қалпында қалмақ. Осыны ескеріп, образға өз бойына лайық сөз сөйлетіп, әрекет жасатудан дәл, нақты образ туады. Бұл автордың дарындылығына мәдениеттілігіне, творчестволық көрегендігіне байланысты. Мысалы, «Абай» романында Құнанбай құран ұстап, уәде байласып, ынтымақпен сөз шешісіп, көршілерін шауып алып, тақуалық құрып, Меккеге аттанып жатады. Қысқасы, Құнанбайдың әрекетіне қарама-қарсы қылықтар толып жатыр. Бірақ оқушы соның бірде-бірін Құнанбай жасамады, оның бойына сыймайтын қылық деп айта алмайды. Өйткені автор Құнанбайдың жағымсыз мінезін өз бойына лайық табиғи етіп шебер, нанымды көрсеткен. Құнанбай – шашау шығармай, дәлдеп жасалған нақты образ.

Абайда өсекші де – өзінің жексұрын қалпындағы дәл образ, өтірікті шындай етіп, «жүндей сабайтындығын» айту арқылы ақын оның тұлғасын түгел қып, тамадап сипаттайды. Алғыр ақын кейіпкерін жеткізе шенеп, мұқата сөйлеп «кезеген ит» деп те атайды. Оның сыры жоғарыда келтірілген екі шумақта тереңдеп ашыла түскен.

Мінер атын, киімін ып-ықшам қып,
Сымбаттанып, сымпиып, тамақ аңдып...

Ақын дара сөздің мағынасын қуып отырған жоқ, сөзді өлең өрнегіне ұйымдастырып, образды түгел тұрпатымен жасау мақсатына ыңғайлап, образдық мәнге ие етіп отыр. Поэзиялық тіл образды тіл дейтініміз де сондықтан. Әрине, поэзиялық тіл, символистерше, футуристерше көпке ұғымсыз «жаңа» сөз жаратпайды, халық лексикасындағы сөзді көркем әдебиет өрнегіне түсіргенде, белгілі тәртіппен ұйымдастырып, образды мінездеу мақсатына икемді жаңа мән дарытады.

Күлдіргі емес, «күлдіргіштеу» деп, «теу» жалғауын қолданған Абай сөз пішінін сәл өзгертудің образдық, идеялық, көркемдік зор мәні барын жете түсінген.

Тамағы тоқтық,
Жұмысы жоқтық,
Аздырар адам баласын, –

деп ақын басқаның еңбегін пайдалану арқылы табылған «барлықтың» жау екенін ашып айтады, оның денеге кінәрат дарытуы сөзсіз, сол дертке қарсы шипа – еңбек! – дейді.

Тәуекелсіз, талапсыз мал табылмас,
Еңбек қылмас еріншек адам болмас.

Ақынның қорытуында еңбексіз адамгершілік жоқ, онсыз тұрмыс игілігі де жоқ. Абайдың ойынша, еңбек істеу ар емес, не істесең де, қалай істесең де, әйтеуір еңбек істе.

Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел, –

дейді ақын.

«Туған елім» деп қалтырайтын бықсыма «патриоттық» Абайға жат. Ол еңбек игілі, дүние табылатын жерге тайынбай бар деп басып айтады.

Еңбек – өмір ұйытқысы, еңбек адамды жоқтықтың да, асқандықтың да темір тырнағынан қағыс ұстайтын ең сенімді тәр-

биеші, педагог деп қарау – Абайдың ең қорлы, ең құнарлы философиялық пікірі.

Бұл – сара, данышпан пікір. Ақын сол пікірді қандай көркемдікке бөлеп берді, енді соған келейік.

«Енбек жоқ, қарекет жоқ» дегенде, «жоқтың» екі рет қайталануы талай жанның ең асыл қазынадан махрұм екенін айқындап, пікір салмағын зілдендіре түседі. Одан әрі түйінделген пікір тарқатылып жазыла береді.

Тамағы тоқтық,
Жұмысы жоқтық,
Аздырар адам баласын, –

дегенде де тезис қылып, әуелі себебін, кейін салдарын айтады.

«Тоқ», «жоқ» деген әртарап сөздерді «тоқтық», «жоқтық» деп зат есімге айналдыру – Абайға дейінгі әдебиетте, жалпы революцияға дейінгі қазақ поэзиясында қалыптаспаған әдіс. Ол тек публицистикада ғана қалыптасып салтқа еніп, көркем әдебиетке біртіндеп сіңісіп келеді. Әдетте «тық», «дық» жұрнақтары сөзді, прозалық сөйлемнің өзін де ауырлатып жібереді. Ал Абай өлеңін оқығанда, ондай қолайсыздықты сезінбейміз. «Төрт аяғын» емес, «сегіз аяғын» тап басқан, жеңіл оқылатын жатық өлеңнің жайлы толқынында оқушы кеше береді, кедергіге кездеспейді.

Ерекше назар аударатын нәрсе: орыс әдебиетінің озық үлгісін қолданып, сөйлемнің жаңа айшықтарын туғызып, сөзді жаңаша тізбектеп, құрмалас сөйлемді әдебиет дәстүріне енгізгенде, Абайдың өлеңі ауырламайды, қат-қабат пікірі қымқыйғаштанып тұманданбай, жарқырап айқын көрініп, көзі мен көңіліне бірден ілініп, оқушыны тарта жөнеледі. Бұл тұрғыда Абай өлеңдері, шығарма әрдайым айқын, лепілдеп, жетелеп отыратын болсын деген А. Пушкин пікірімен ұштасып жатады.

Найқалма, әрекеттен қашық патриархалдық-феодалдық қатынасты баса сынаған ақын жаңа тұа бастаған капитализмнің жаламырлығын да қатты түйрейді.

Амалдап қарағайды талға жалғап,
Өркім жүр алар жердің ебін қамдап...

Мал жыйып арамдықпен ұрлап-қарлап,
Қусың десе, қуанып жүр алшаңдап, –

деп өленде ақын данышпандықпен әлеумет өміріндегі терең құбылысты ашып кетеді.

Абайдың реалистік ақындық шеберлігі еңбекші жұртшылықтың мұқтаждық халін сипаттауда айқын көрінеді. «Күз», «Қараша» секілді өлендерінде ауыл тұрмысының пішіні, өмір теңсіздігі асқан реалистікпен табиғи түрде бейнеленеді.

Менімен мен тең бе деп мақтанасың,
Белгісі надандықтың ол баяғы, –

деген Абай, бай мен кедейдің айырмасы ол екеуінің жаратылысында емес, меншігінде екенін жанды көріністермен дәттетеді.

Кедей үйінде отын жоқ, өйткені өзі байдың малында, әйелі малма салып тон илеп, шекпен тігумен қолы босамайды.

Күздің қара суығы қысқанда да байдікі мыңқ етпейді: киізді қабаттап ұстаған үйі жылы, маздап жанған от, былқып піскен ет. Кедей әйелімен қосыла тыным таппай қызмет қылған соң байдың дүниесі ұлан-байтақ. Ең аяғы кедейдің баласы да жалынышты болып, көз жасын ағызып жүріп бай баласын ойнатады.

Сөйтіп жүрсе де орта қап қара қи да кедей қолына байдан сөз естімей тимейтінін айтады.

Байда мейір, жалшыда пейіл де жоқ,
Аңдыстырған екеуін Құдайым-ай! –

дегенде бай мен жалшының мүддесі қарама-қарсы екенін айтып отыр. Реалист ақынның бас мақсаты осы сырды ашу екенін ескеріп, оның үстіне «Қараша, желтоқсан мен сол бір екі ай» да автордың бүйірі кедейге бұратынын қоссақ, Абайдың жанашыры езілген еңбекші «момын шаруа» екені өзінен-өзі анықталады.

Табиғат көрінісін суреттеуде Абайда зор эволюция бар. «Жазда» ол әлі көбінесе көшпелі ауылдың көктемдегі сәулелі жағын көреді; «Жазғытұрыда» ол – көркем табиғат пен жазғы өмір құшағындағы ауылдың жыршысы; «Қыста» қатуыл үскірік көрінісін тамашалап суретке салумен қатар шидем мен тонды қабаттап

киген малшыны да көреді; ал «Күз» бен «Қараша, желтоқсан мен сол бір екі айда» ақын жаратылыс құбылыстарын әлеумет тұрмысы, кедейдің ауыр өмірі арқылы көріп, байға бабымен келген күз кедейге жайсыз келетінін бейнелеп береді.

Әрине, біз «Жаз» бен «Жазғытұрының» мәні я бояуы олқы демекші емеспіз, олар да Абайға тән шеберлік пен шұрайлы сұлулыққа бөленіп жасалған; олардың қазақ поэзиясында пейзаждық лириканы дамытуда да маңызы ерекше; біз тек қоғам тіршілігінің сырын тануда жылдан-жылға ақынның ой өрісі кеңі түскенін, ақыры, тап мүддесі қарама-қарсы екенін жырлағанын баса айтуды жөн көрдік.

Ақынның сөз шеберлігі пейзаждық лирикада да айта қалғандай. «Қара қидан орта қап ұрыспай берсе» деген жалғыз жол дала байының тас бауыр қаталдығын, кессең қан білінбес шығымсыздығын, жалшыны қанауда тойымсыз қорқаулығын, түзде шашылып қалатын малының қиын қимайтын құнсыздығын баданадай қып түгел ашады. Басқа нәрсе емес, «қара қи» толық болмай «орта қап» болуының да идеялық, көркемдік ерекше мәні бар.

Абай поэзиясының көркемдік пен қиынды сөз, әрдайым идея құралы екеніне «Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында» атты өлең – айқын айғақ. Бұл шығармада автор ескі ауылдағы көп әйел алу, қаусап қартайып отырып, жас қыз алу сияқты надан әдеттің өмірге, тіршілік заңына жат, өрескел, тұрпайы екенін жұрттың санасына сіңіруді мақсат етеді де сол талабын орындауда қонымды әдіс қолданады.

Өлеңнің басында өмір көрінісіне негізделіп құрылған сюжетті оқиға бар. Қартайған хан сұлу қызға үйленіпті. Қызға арман да, алаң да болмасқа тиіс: хан құмарта сүйеді, тіпті жанын құрбан етуге дайын; нелер асыл киім, салтанат дегендеріңіз ұлан-байтақ, топтанған қыз-келіншек нөкер болып, қызды қоршап қызмет қылады.

Шалқыған байлық, молшылық, сән-салтанат, назарымен қоршаған көп жаң, соның бәріне еркін шомғанмен, қыз айықпас арманда.

«Етімді шал сипаған күрт жесін» деп,
Жартастан қыз құлапты терең суға, –

деп ақын әйел теңсіздігін образ арқылы бір-ақ ашады.

Өлеңнің кейінгі шумақтарында сөз қазақ өміріндегі өрескел оқиғалар жайлы. Факті аяқ алып жүргісіз, сондықтан ақын оны тізбектеп оқушыны малтықтырмайды, жоғарыдағы хан мен қаршадай қыздың оқиғасына сүйеніп өз қорытындысын ұсынады.

Жас пен көрінің некесінен туатын жүрек дүбілтер өрескелдіктер суреті, міне, осында. Көзіңмен көріп, жирен де, терең ойлап, түсін, өйткені:

Көрі, жас дәурені өзге тату емес,
Епке көнер ет жүрек сату емес.
Бай қартайса малына берер пылбыр,
Мал өмірді жаңғыртпас, құдай ұрғыр.
Біреудің қызын алып малға сатып,
Баяғыны іздеген қандай құрғыр?!

Өлеңде жаратылыс заңы, салт заңы, гуманизм, тарих, теңсіздіктен туған өрескелдіктер қат-қабат. Ой көзі шалымды, алыстан алып кеңнен толғайтын Абай ойын бүкпейді, өлер жерің осы деп ашып айтады. Өмір сыпайы қызша қылмиып отырмайды, өз заңын киіп-жойып өмірге асырады, таны да, сыйла оның заңын, өйтпесе арың ысырап, өзің өлексің! Жақсы ажар, алдамшы тәтті тіл де араша емес.

Қартаң бай, қатты сақ бол, тілге көнсең,
Мүйіз шығар қатынның тіліне ерсең... –

деп Абай тұжырып айтады.

Гуманизм – адам правосын қорғап айтылған әдемі сөз ғана емес, өмірде өктемдеп барып өз заңын табатын, өз жолын табатын қоғам тіршілігінің табиғи заңы, сыйла оны, сыйламайды екенсің, сыбағанды аласың.

«Баяғыны іздеген» деген сөз арқылы ақын тарихты да ескерте кетеді. Ескі, анайы заманда қазақ әйелі өзін еркектің басы бүтін меншігі деп те қараған шығар, ал қазір жай басқаша, заманды, жағдайды, өмірлік заңды, өзінді тереңдеп таны, өнеге өмірдің өзінде деген ұғым туады.

Ақын өмірдің үстіңгі қабатын үстірт сипаттаушы емес, өмірдің буынын, сырын, қиындасу заңын зерттеуші, өмірдің егжей-

тегжейін ашу арқасында ол оқушыны саналандырып, рухани байытады, өмір даңғыл жол емес, ойы, өрі бар күрес сапары екенін көрсетіп, жігер-қайратты қайрайды.

«Екі көңіл арасы жылшылық жер» деп көлемді мазмұнды беру үшін өлең өрнегінде жатықпаған сөз көрмеген «жылшылық» деген сықылды сөздерді қымсынбай қолданып, өмір шындығын Алатау шыңдарындай күж-күж, олпы-солпы қалпымен бенелеген Абай оқушыны тіршілік майданына баулиды.

Абайдың ақындық шеберлігі ғашықтық лирикада да ерекше көзге түседі. Сүйіспеншілік адамзатпен бірге жасап келеді, сондықтан оны қазақ ақындары Абайдан әлдеқашан бұрын жырлаған болатын. Бірақ, сүйіспеншілік сүйіскен жастардың игі сезімін үдетіп, бойына лепті жігер қасиетті қайрат дарытатынын ашып, махаббатты жанды образ түрінде көзбен көріп, көңілмен сезінгендей етіп Абайдай ешкім суреттей алған жоқ.

Иығы тиісіп,
Тұмандап көздері,
Үндемей сүйісіп,
Мас болып өздері.

Сүйіскен екі жастың иықтары тегін тиісіп отырған жоқ, оларды қосылып бір жан болып кету құмарлығы билеп отыр, сөз де, әрекет те жоқ, көз тұманды, дене мас. Шын сүйісу, жастық сүйісу, ештеңені қымтамай түгел беріле сүйген сүйісу – осы. Осы дегдар қасиетті ақын жастың жанын тебіренерліктей, көріні де жарамсыз ісіне өкініп, жақсысын ойына алып жадырап, бір селт етіп қаларлықтай әсерлі леппен суреттейді.

«Иығы тиісіп» – мейлінше қарапайым сөз, бірақ ақынның өмірімен әсерлі сөз сапына қиысқан соң бойына сиқырлы көркемдік ұялап тұр.

Қарапайым сөзді қалаулы қатарға енгізіп, көркемдік күш ұялату – Абайдың ақындық шеберлігінің дербес өзгешелігі.

Өзге ойдан тыйылып,
Бірімен бірі әуре.
Жүрекке құйылып,
Жан рахат бір сәуле, –

дегенде ақын бойды кернеген қасиетті, дана сүйіспеншілік сананы ашып, айбындандырып сөуле де бітіретінін көрсетеді.

Қазақ өмірінің түкпір-түкпірін түгел кезіп, түйінін тауып, сырын ашып жыр еткен Абай өн-күйді де көркем сөз өрнегіне түсірді.

Пырқап, қалқып, сорғалап тамылжиды,
Жүрек тербеп, оятар баста миды.
Бұл дүниенің ләззаты бәрі сонда,
Ойсыз құлақ ала алмас ондай сыйды, –

дейді ақын.

Осы өленде жұрт күнделікті айтып жүрген сөздер бір түрлі сергіп, қанат бітіп, күдіреттеніп кеткен. Оған себеп – сөз атаулы астарлы мәнде алынып образға ие болып тұр. Өн көзбен көріп, қолмен ұстайтын нәрсе емес, бірақ өн ауа теңізінде қалқитыны, сорғалайтыны да рас. Алайда Абай өн дыбысының физикалық қозғалысын емес, эстетикалық мәнін сөз қылады. Адам жанының рухани азығы ретінде өннің күші алып әсерлі, образды келісімді сурет арқылы ақын сол жайды денен шымырлап, жүрегің тулап егіле, емірене отырып сезініп, ұғынарлықтай етеді. «Бұл дүниенің ләззаты – бәрі сонда» деген сойқан өсірелеу «миды ояту», «ойсыз құлақ» деген секілді сөз белестері Абайдың керемет ақындық күшімен ғана ұқсатылып отыр.

Қайратым мәлім,
Келмейді әлім –
Мақсат алыс, өмір шақ,
Өткен соң базар,
Қайтқан соң ажар
Не болады құр қожақ?!
Кеш деп қайтар жол емес,
Жол азығым мол емес, –

деп «Сегіз аяқты» тап бастырып, Пушкиннің «Евгений Онегинінің» шумағына еліктей, сонымен жарыса отырып, Абай көз қиығын қияға сермеп, сарқылмас жігермен сөйлеп еді.

Абайдың сөз шеберлігін сарқа айту өлең жаңалықтарын талдау – арнаулы еңбектің үлесіне тиіс нәрсе. Біз аз сөзбен тек пікір қозғауды ғана міндет таптық. Образдық сөз жүйесі қалай жасалатынын, идеялық, көркемдік мәнін тындыра зерттеу – біздің әдебиеттану біліміміздің толғақты борышы.

ТҮСІНІКТЕР

1. Әуезов М. Абайдың өмірбаяны. Баспасөз бетінде жарияланған: Әуезов Мұхтар. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 20-том. Монография мен мақалалар / жауапты шығарушылар: Л. Әуезова, З. Серікқалиев. – Алматы: Жазушы, 1985. – 26-90-беттер; Абай институтының вебсайты.

2. Бекқожин Қ. Қазақ халқының ұлы ақыны. Баспасөз бетінде жарияланған: Коммунист. – №9. – 1940. – 27-36-беттер; Абай институтының вебсайты.

3. Бөжеев М. «Евгений Онегин» Абай аудармасында. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер / құраст. филология ғылымдарының докторы, профессор Нығмет Ғабдуллин. – Алматы: Жазушы, 1986. – 209-224-беттер; Абай институтының вебсайты.

4. Мұқанов С. Абай – қазақ халқының ұлы кемеңгері. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы: «Қазбірмемл.» баспасы, 1945. – VII-XXIV беттер; Абай институтының вебсайты.

5. Мүсірепов Ғ. Қазақ әдебиетінің өркендеуі жолындағы Абайдың тарихи орны. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың өмірі мен творчествосы. Мақалалар жинағы / ред. басқ. М. Ақынжанов және З. Ахметов. – Алма-Ата: «ҚазССР ҒА» баспасы, 1954. – 30-37-беттер; Абай институтының вебсайты.

6. Әуезов М., Кенжебаев Б. Абай – қазақтың ұлы ақыны. Баспасөз бетінде жарияланған: Әуезов М., Кенжебаев Б. Абай – қазақтың ұлы ақыны // Социалистік Қазақстан. – 15 май. – №94 (2859). – 1945; Абай институтының вебсайты.

7. Жұмалиев Қ. Абай шығармаларындағы шындық және әлеуметтік теңсіздік мәселелері. Баспасөз бетінде жарияланған: проф. Қ.Ж. Жұмалиев Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. 2-том. – Алматы, 1960. – 83-110-беттер; Абай институтының вебсайты.

8. Қаратаев М. Абайды армандасақ. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 155-159-беттер; Абай институтының вебсайты.

9. Нұртазин Т. Абайдың ақындық шеберлігі туралы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың өмірі мен творчествосы. Мақалалар жинағы / ред. басқ. М. Ақынжанов және З. Ахметов. – Алма-Ата: ҚазССР ҒА баспасы, 1954. – 162-172-беттер; Абай институтының вебсайты.

10. Тәжібаев Ә. Абай және қазақ лирикасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Мақала алғаш рет 1945 жылы «Майдан» журналында басылған, автордың «Өмір және поэзия» кітабында жарық көрген. Мақала ақынның бес томдық шығармалар жинағының төртінші томында жарияланған басылымы бойынша берілді: Тәжібаев Ә. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-том. – Ғылыми еңбектер. – Алматы: Жазушы, 1981. – 26-58-беттер; Абай институтының вебсайты.

11. Бекқожин Х. Абай және «Дала уалаяты». Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 355-364-беттер; Абай институтының вебсайты.

12. Мұқамедханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы жайында (үзінді). Баспасөз бетінде жарияланған: Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығар-

малар жинағы. I том. Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Алаш, 2005; Абай институтының вебсайты.

13. Омаров І. Ата сөзі. Баспасөзде жарияланған: Омаров І. Өмір мен өнер (очерктер, мақалалар, өлеңдер, хаттар, естеліктер) / құраст. Қ. Құрманғали. – Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖПС, 2012. – 286-291-беттер.

14. Қоңыратбаев Ә. Абай Құнанбаев. Баспасөзде жарияланған: Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы: оқу құралы / құраст., алғы сөзін жазған Т. Қоңыратбаев. – Алматы: Санат, 1994. – 147-167-беттер; Абай институтының вебсайты.

МАЗМҰНЫ

Әуезов М. Абайдың өмірбаяны	3
Бекқожин Қ. Қазақ халқының ұлы ақыны	68
Бөжеев М. «Евгений Онегин» Абай аудармасында	85
Мұқанов С. Абай – қазақ халқының ұлы кемеңгері	103
Мүсірепов Ғ. Қазақ әдебиетінің өркендеуі жолындағы Абайдың тарихи орны	119
Әуезов М., Кенжебаев Б. Абай – қазақтың ұлы ақыны	127
Жұмалиев Қ. Абай шығармаларындағы шындық және әлеуметтік теңсіздік мәселелері	143
Қаратаев М. Абайды армандасак	163
Нұртазин Т. Абайдың ақындық шеберлігі туралы	168
Тәжібаев Ә. Абайдың лирикасы	178
Бекқожин Қ. Абай және «Дала уалаяты»	203
Мұхамедханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы жайында	213
Омаров І. Ата сөзі	235
Қоңыратбаев Ә. Абай Құнанбаев	240
Түсініктер	261

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ

ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

II том

Ойлар мен толғаныстар

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Редакторы *Г. Рүстембекова*
Компьютерде беттеген және
мұқабаны безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБ№8549

Басуға 06.10.15 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 16,5 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №1507.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.